

Pierre Hadot

~

FILOSOFIE ALS EEN
MANIER VAN LEVEN

Vertaald door Zsuzsó Pennings

Ambo|Amsterdam

Inhoud

WOORD VOORAF 15

DEEL I

DE PLATONISCHE DEFINITIE VAN DE FILOSOOF
EN ZIJN ANTECEDENTEN 23

- 1 DE FILOSOFIE VÓÓR DE FILOSOFIE 25
De *historia* van de eerste Griekse denkers 25
De *paideia* 27
De sofisten van de vijfde eeuw 28
- 2 DE OPKOMST VAN HET BEGRIP 'FILOSOFEREN' 30
De getuigenis van Herodotus 30
Filosofische activiteit, de trots van de Atheners 31
Het begrip *sophia* 32
- 3 SOCRATES 37
De figuur Socrates 37
Het socratische niet-weten en de kritiek van het
solistische weten 39
Het beroep van het individu op het individu 43
Het weten van Socrates: de absolute waarde van de
morele intentie 46
Zorg voor zichzelf, zorg voor anderen 50

- 4 DE DEFINITIE VAN DE FILOSOOF IN HET SYMPOSIUM
VAN PLATO 53
Het *Symposium* van Plato 53
Eros, Socrates en de filosoof 55
Isocrates 63

DEEL II

DE FILOSOFIE ALS MANIER VAN LEVEN 65

- 5 PLATO EN DE ACADEMIE 67
De filosofie als levensvorm in de Academie van Plato 67
Het opvoedende doel 67
Socrates en Pythagoras 69
De politieke intentie 70
Vorming en wetenschappelijk onderzoek in de Academie 72
De platonische levenskeuze 75
Geestelijke oefeningen 77
Het filosofisch betoog van Plato 81
- 6 ARISTOTELES EN ZIJN SCHOOL 87
De 'theoretische' levensvorm 87
De verschillende niveaus van het 'theoretische' leven 91
De beperkingen van het filosofisch betoog 96
- 7 DE HELLENISTISCHE SCHOLEN 101
Algemene kenmerken 101
De hellenistische periode 101
Oosterse invloeden? 105
De filosofische scholen 107
Overeenkomsten en verschillen: prioriteit van de keuze van een leefwijze 111
Overeenkomsten en verschillen: de onderwijsmethode 112
Het cynisme 117
Pyrrho 119
Het epicurisme 121
Een ervaring en een keuze 121
De ethiek 123

- De fysica en de canon* 125
- Oefeningen* 129
- Het stoïcisme 133
- De fundamentele keuze* 133
- De fysica* 135
- De theorie van de kennis* 138
- De theorie van de moraal* 139
- De oefeningen* 141
- Het aristotelisme 145
- De Academie van Plato 145
- Het scepticisme 148
- 8 DE FILOSOFISCHE SCHOLEN TEN TIJDE VAN
HET ROMEINSE KEIZERRIJK 151
- Algemene kenmerken 151
- De nieuwe scholen* 151
- De onderwijsmethodes: de tijd van het commentaar* 154
- De levenskeuze* 157
- Plotinus en Porphyrius 161
- De levenskeuze* 161
- De niveaus van het ik en de beperkingen van het
filosofisch betoog* 166
- Het postplotinische neoplatonisme en de theurgie 171
- Het filosofisch betoog en de wil de tradities met elkaar
in overeenstemming te brengen* 171
- De leefwijze* 173
- 9 FILOSOFIE EN FILOSOFISCH BETOOG 175
- Filosofie en ambiguïteit van het filosofisch betoog 175
- De geestelijke oefeningen 182
- Voorgeschiedenis* 182
- Oefeningen voor het lichaam en oefeningen voor de geest* 190
- De relatie tot zichzelf en de concentratie van het ik* 191
- De relatie tot de kosmos en de expansie van het ik* 203
- De relatie tot de anderen* 212
- De wijze 219
- De figuur van de wijze en de levenskeuze* 219
- Het filosofisch betoog over de wijze* 223

De beschouwing van de wereld en van de wijze 228

Conclusie 230

DEEL III

BREUK EN CONTINUÏTEIT.

DE MIDDELEEUWEN EN DE NIEUWE TIJD 233

10 HET CHRISTENDOM ALS FILOSOFIE VAN DE OPENBARING 235

Het christendom als filosofie 235

Christendom en antieke filosofie 244

11 VERDWIJNING EN TERUGKEER VAN DE ANTIEKE OPVATTING
VAN DE FILOSOFIE 250

Nogmaals: christendom en filosofie 250

De filosofie als dienaar van de theologie 251

De kunstenaars van de rede 254

De bestendigheid van de opvatting dat filosofie een
manier van leven is 257

12 VRAGEN EN PERSPECTIEVEN 267

Bibliografie 277

Chronologie 281

Noten 289

Register van namen 319

Register van begrippen 325

Woord vooraf

Er wordt zelden nagedacht over wat filosofie eigenlijk inhoudt.¹ Dat is ook uitermate moeilijk te omschrijven. Aan filosofiestudenten worden vooral filosofieën onderwezen. Hun examenprogramma bestaat vaak uit bijvoorbeeld Plato, Aristoteles, Epicurus, de stoïcijnen, Plotinus en, na de ‘duistere Middeleeuwen’, die maar al te vaak niet op de officiële programma’s voorkomen, Descartes, Malebranche, Spinoza, Leibniz, Kant, Hegel, Fichte, Schelling, Bergson en nog enkele tijdgenoten. Voor het doctoraalexamen moet een proefschrift worden geschreven waaruit blijkt dat men goed op de hoogte is van de problemen die de theorieën van deze of gene auteur stellen. Weer een ander proefschrift moet blijf geven van het vermogen om na te denken over een zogenaamd ‘filosofisch’ probleem, omdat dat probleem over het algemeen behandeld is door klassieke of hedendaagse filosofen. Op zich is daar niets tegen in te brengen. Het lijkt logisch dat je, wanneer je filosofieën bestudeert, een idee hebt van wat filosofie is. Toch moet de geschiedenis van de ‘filosofie’ niet verward worden met de geschiedenis van de filosofieën als onder ‘filosofieën’ de theoretische betogen en de filosofische systemen verstaan wordt. Naast deze geschiedenis is plaats voor een studie over gedragingen en het filosofische leven.

Het doel van dit boek is om in algemene en eenvoudige bewoordingen het historische en spirituele verschijnsel te beschrijven van de antieke filosofie. De lezer zal zeggen: Waarom die beperking tot de antieke filosofie, die zo ver van ons af staat? Ik kan hierop verschillende antwoorden geven. Allereerst is dit het gebied waarop ik een zekere deskundigheid heb verworven, en ten tweede moet je, zoals

Aristoteles zei, om de dingen te begrijpen, zien hoe ze zich vanaf hun ontstaan ontwikkelen.² Dat we tegenwoordig spreken van ‘filosofie’ komt omdat de Grieken het woord *philosophia* hebben bedacht, wat ‘liefde voor de wijsheid’ betekent, en omdat de traditie van de Griekse *philosophia* aan de Middeleeuwen is doorgegeven en vervolgens aan de moderne tijd. Het gaat er dus om het verschijnsel weer bij zijn oorsprong op te pakken en zich ten volle bewust te zijn van het feit dat filosofie een historisch verschijnsel is dat lang geleden begonnen is en nog steeds evolueert.

Mijn bedoeling is om in dit boek het grote verschil aan te tonen dat bestaat tussen het beeld dat de Ouden van de *philosophia* hadden en het beeld dat men zich tegenwoordig gewoonlijk maakt van de filosofie, in ieder geval in de voorstelling die de studenten ervan hebben door de eisen van het universitair onderwijs. Ze hebben de indruk dat alle filosofen die ze bestuderen stuk voor stuk getracht hebben om op een originele manier een nieuwe systematische en abstracte constructie te bedenken, bedoeld om op de een of andere manier het universum te verklaren, of dat ze, als het om hedendaagse filosofen gaat, toch op z'n minst geprobeerd hebben een nieuwe theorie over de taal uit te werken. Uit die theorieën, die je de ‘algemene filosofie’ zou kunnen noemen, komen in bijna alle systemen leerstellingen of moraalkritieken voor die in zekere zin voor de mens en de maatschappij consequenties trekken uit de algemene beginselen van het systeem en aldus uitnodigen tot het kiezen van een bepaalde manier van leven, een bepaalde manier om zich te gedragen. Het probleem dat men niet weet of die levenskeuze effectief zal zijn, is totaal bijkomstig en van ondergeschikt belang. Dat speelt geen rol in het perspectief van het filosofisch betoog.

Ik denk dat zo'n beeld fout is als het wordt toegepast op de antieke filosofie. Het is natuurlijk niet de bedoeling het buitengewone vermogen van de klassieke filosofen om een theoretische gedachte te ontwikkelen over de subtiele problemen van de theorie van de kennis, de logica of de fysica te ontkennen. Maar deze theoretische bezigheid moet in een perspectief geplaatst worden dat verschilt van het perspectief dat beantwoordt aan het beeld dat men gewoonlijk heeft van de filosofie. Allereerst, zeker toch sinds Socrates, ligt de keuze voor een manier van leven niet aan het einde van het proces van de filosofische activiteit, als een soort bijkomstig aanhangsel,

maar juist aan de oorsprong, in een complexe interactie tussen de kritische reactie op andere levenshoudingen, de globale visie van een bepaalde manier van leven en een bepaald wereldbeeld, en de vrijwillige beslissing zelf; en zo bepaalt die keuze tot op zekere hoogte de leerstelling zelf en de manier waarop ze onderwezen moet worden. Het filosofisch betoog vindt dus zijn oorsprong in een levenskeuze en een existentiële keuze, en niet omgekeerd. Ten tweede worden deze beslissing en deze keuze niet in eenzaamheid genomen: er bestaan geen filosofieën of filosofen buiten een groep, een gemeenschap, kortom, een filosofische ‘school’, en juist een filosofische school stemt vóór alles overeen met de keuze voor een bepaalde manier van leven, met een bepaalde levenskeuze, een bepaalde existentiële keuze, die van het individu een totaal andere levenswijze vraagt, een overgang van heel het wezen uiteindelijk naar een zeker verlangen om op een bepaalde manier te zijn en te leven. Deze existentiële keuze houdt op haar beurt een bepaald wereldbeeld in, en het is de taak van het filosofisch betoog om zowel deze existentiële keuze als dat wereldbeeld rationeel te onthullen en te rechtvaardigen. Het theoretisch filosofisch betoog ontstaat dus uit de oorspronkelijke existentiële keuze en leidt er weer naar terug voor zover het, door zijn logica en overtuigingskracht en door de invloed die het wil uitoefenen op de gesprekspartner, meesters en leerlingen aanzet om echt in overeenstemming met hun oorspronkelijke keuze te leven; in zekere zin is het dus de toepassing van een bepaald levensideaal.

Ik bedoel hiermee dat het filosofisch betoog gezien moet worden in het perspectief van de manier van leven waarvan het zowel het middel als de uitdrukking is, en daarom is filosofie vóór alles een manier van leven, maar een manier van leven die nauw verbonden is met het filosofisch betoog. Een van de fundamentele thema’s van dit boek zal de afstand zijn die de filosofie scheidt van de wijsheid. Filosofie is slechts een voorbereidende oefening op de wijsheid. Het is niet de bedoeling om enerzijds de filosofie aan te voeren als een theoretisch filosofisch betoog en anderzijds de wijsheid als stille manier van leven die in praktijk zou worden gebracht vanaf het moment waarop het betoog zijn voltooiing en zijn vervolmaking zou hebben bereikt; dat is het schema van E. Weil³ wanneer hij schrijft:

De filosoof is niet 'wijs': hij heeft (of is) de wijsheid niet, hij spreekt, en zelfs wanneer het enige doel van zijn betoog zou zijn slechts zichzelf op te heffen, zal hij toch spreken tot het moment dat hij succes zal hebben en buiten de volmaakte momenten dat hij succes zal hebben gehad.

Die situatie zou analoog zijn aan die van de *Tractatus logico-philosophicus* van Wittgenstein, waar het filosofische betoog van de *Tractatus* zich uiteindelijk overtreft in een stilzwijgende wijsheid.⁴ De antieke filosofie geeft, sinds het *Symposium* van Plato, op de een of andere manier toe dat de filosoof niet wijs is, maar ze ziet zichzelf niet als een zuiver betoog dat zou stoppen op het moment dat de wijsheid tevoorschijn komt, ze is tegelijkertijd en onlosmakelijk betoog en manier van leven, betoog en manier van leven die streven naar de wijsheid zonder die ooit te bereiken. Maar het is ook waar dat het betoog van Plato, Aristoteles en Plotinus ophoudt op de drempel van sommige ervaringen die, als ze geen wijsheid zijn, er toch een soort voorproefje van zijn.

Manier van leven en betoog zouden ook niet tegenover elkaar gesteld moeten worden, alsof ze respectievelijk zouden overeenstemmen met de praktijk en de theorie. Het betoog kan een praktisch aspect hebben, al naar gelang het effect tracht te hebben op de toehoorder of de lezer. Wat de manier van leven betreft, die kan natuurlijk niet theoretisch zijn, maar wel beschouwend.

Voor alle duidelijkheid moet ik erbij vermelden dat ik het woord 'betoog' gebruik in de filosofische betekenis van beredeneerd denken, uitgedrukt in geschreven of gesproken taal, en niet in de huidige betekenis van 'manier van spreken die een houding kenbaar maakt' ('racistisch betoog' bijvoorbeeld). Trouwens, ik weiger het om taal en cognitieve functie door elkaar te halen. Naar aanleiding hiervan citeer ik hier de verhelderende woorden van J. Ruffié:

Feitelijk kan men uitstekend denken en weten zonder taal en misschien, in bepaalde opzichten, zelfs beter weten. De gedachte herkent zich aan het vermogen om een redelijk gedrag te omschrijven, aan het vermogen tot mentale weergave en abstractie. Het dier (dat in staat is een driehoekige vorm te onderscheiden of bepaalde combinaties van voorwerpen) denkt, net als het kind dat nog niet praat of de

doofstomme die niet is opgevoed [...] Klinische studie toont aan dat er geen verband bestaat tussen de ontwikkeling van de taal en die van de intelligentie: een intellectuele gebrekkige kan goed spreken, een afasiepatiënt kan heel intelligent zijn [...] En bij de normale mens lijkt het uitwerkingsvermogen soms min of meer overvleugeld door het uitdrukingsvermogen. Grote ontdekkingen worden onafhankelijk van de taal gedaan, vanuit schema's (*patterns*) die in de hersenen zijn uitgewerkt.⁵

Ik leg de nadruk op dit punt omdat we in de loop van dit boek situaties zullen tegenkomen waarin de filosofische activiteit zich blijft manifesteren, hoewel het betoog deze activiteit niet kan uitdrukken.

Het gaat er niet om de filosofie als manier van leven en een filosofisch betoog dat in zekere zin buiten de filosofie staat tegenover elkaar te stellen en van elkaar te scheiden. Integendeel, het gaat er juist om aan te tonen dat het filosofisch betoog deel uitmaakt van de manier van leven, waarbij wel erkend moet worden dat de levenskeuze van de filosoof zijn betoog bepaalt. Hiermee bedoel ik dat men de filosofische betogen niet als werkelijkheden kan beschouwen die in zichzelf en voor zichzelf zouden bestaan en er de structuren van bestuderen onafhankelijk van de filosoof die ze heeft ontwikkeld. Is het betoog van Socrates te scheiden van zijn leven en zijn dood?

Eén begrip zal op de bladzijden die volgen vaak opduiken, namelijk dat van de geestelijke oefeningen.⁶ Met deze term duid ik praktijken aan die van fysieke orde konden zijn, zoals het dieet; of discursief, zoals de dialoog en de meditatie; of intuïtief, zoals de beschouwing, maar die allemaal bedoeld waren om een wijziging of een verandering te bewerkstelligen in de persoon die ze toepaste. Het betoog van de filosofieleraar kon trouwens zelf de vorm aannemen van een geestelijke oefening, voor zover dit betoog gepresenteerd werd in een zodanige vorm dat de leerling, als toehoorder, lezer of vragensteller, geestelijke vorderingen kon maken en zich innerlijk veranderen.

Mijn bewijsvoering verloopt in drie etappes. De eerste bestaat uit een beschrijving van de geschiedenis van de eerste toepassingen van het woord *philosophia* en uit het begrijpen van de betekenis van de filosofische omschrijving van dit woord door Plato, als hij in het *Sym-*

posium de *philosophia* omschrijft als het verlangen naar wijsheid. Vervolgens zullen we proberen de karakteristieken terug te vinden van de verschillende antieke filosofieën, gezien in hun aspect van manier van leven, wat ons uiteindelijk zal leiden naar het bestuderen van de gemeenschappelijke lijnen die hen met elkaar verbinden. In de derde etappe probeer ik uiteen te zetten waarom en in hoeverre de filosofie vanaf de Middeleeuwen gezien is als een zuiver theoretische activiteit. Om mijn beweringen te staven baseer ik me veelvuldig op de teksten van de oude filosofen. Dit om tegemoet te komen aan de studenten, die niet altijd even gemakkelijk toegang hebben tot de bronnen.

De overwegingen die ik de lezer presenteer, zijn de vrucht van langdurige studie gewijd aan de antieke filosofen en filosofieën. In de loop van mijn onderzoek hebben twee boeken me erg beïnvloed. Ten eerste het in 1954 verschenen werk *Seelenführung* van P. Rabbow,⁷ die de verschillende vormen uiteenzette die die praktijken bij de epicuristen en de stoïcijnen konden aannemen, en die ook de verdienste had de continuïteit te benadrukken die bestaat tussen de antieke en de christelijke spiritualiteit, maar die zich misschien te veel beperkte tot alleen de retorische aspecten van de geestelijke oefeningen. Verder nog het werk van mijn vrouw die, voor we elkaar ontmoetten, een boek geschreven had over Seneca en de traditie van het Grieks-Romeinse richting geven aan het bewustzijn,⁸ waarin het werk van de stoïcijnse filosoof weer in het algemene perspectief van de antieke filosofie werd geplaatst.

Ik heb het genoegen gehad twee filosofen te ontmoeten die, ieder op een van mij onafhankelijke manier, in dezelfde problemen geïnteresseerd waren: A.-J. Voelke,⁹ wiens studies over filosofie als therapie voor de ziel in 1993 gepubliceerd zijn, en mijn Poolse collega J. Domanski,¹⁰ wiens werk over de opvatting van de filosofie in de Middeleeuwen en de Renaissance in 1996 verscheen; hij laat hierin zien hoe de oude opvatting van de filosofie verborgen is geweest en hoe ze in de Renaissance is opgeleefd, bij Petrarca en Erasmus bijvoorbeeld. Ik denk trouwens dat mijn in 1977 verschenen artikel 'Geestelijke oefeningen en antieke filosofie' van invloed is geweest op het beeld dat Foucault zich vormde van de 'cultuur van het eigen ik'.¹¹ Elders heb ik de overeenkomsten en verschillen genoemd die er tussen ons zijn.¹²

Ik wil mijn grote erkentelijkheid uitspreken voor Eric Vigne die voorgesteld heeft dit boek te schrijven, die me geholpen heeft bij de opzet en die veel geduld met me heeft gehad. Mijn collega R. Hamayon heeft me met haar raadgevingen en geschriften inzicht gegeven in de zeer complexe problemen die het sjamanisme stelt. Moge dit boek voor haar een blijk zijn van mijn grote dankbaarheid. Mijn hartelijke dank gaat verder uit naar Sylvie Simon, Gwenaëlle Aubry, Jeannie Carlier, Ilsetraut Hadot, die dit boek voor me gelezen hebben en er zo veel mogelijk onhandigheden en fouten uitgehaald hebben.

DEEL I

DE PLATONISCHE DEFINITIE VAN DE
FILOSOOF EN ZIJN ANTECEDENTEN

De filosofie vóór de filosofie

DE HISTORIA VAN DE EERSTE GRIEKSE DENKERS

‘De filosofie vóór de filosofie.’ De woorden van het *philosophia*-genre verschenen voor het eerst in de vijfde eeuw v.C. en werden pas in de vierde eeuw filosofisch gedefinieerd door Plato; toch beschouwde Aristoteles, en met hem heel de traditie van de geschiedenis van de filosofie, de eerste Griekse denkers die aan het begin van de zesde eeuw aan de rand van de Griekse invloedssfeer verschenen, in de koloniën van Klein-Azië, om precies te zijn in de stad Milete, als filosofen.¹ Thales, wiskundige en technicus, een van de Zeven Wijzen, die beroemd was omdat hij de zonsverduistering van 28 mei 585 had voorspeld, en daarna Anaximander en Anaximenes. Deze denkbeweging breidt zich uit naar andere Griekse koloniën, ditmaal die van Sicilië en Zuid-Italië. Zo emigreert Xenophanes van Colophon in de zesde eeuw naar Elea en vestigt Pythagoras, afkomstig van het eiland Samos, niet ver van Milete, zich aan het eind van de zesde eeuw eerst in Croton en vervolgens in Metapontum. Geleidelijk aan worden Zuid-Italië en Sicilië het centrum van een buitengewoon levendige intellectuele activiteit, met bijvoorbeeld Parmenides en Empedocles.

Al die denkers komen met een rationele verklaring van de wereld, en dat is een beslissende wending in de geschiedenis van het denken. Vóór hen bestonden er in het nabije Oosten, en ook elders in het archaische Griekenland, kosmogonieën, maar die waren van het mythische genre, dat wil zeggen dat ze de geschiedenis van de wereld beschreven als een strijd tussen gepersonifieerde entiteiten. Het waren ‘scheppingsverhalen’ in de bijbelse betekenis van het

boek Genesis, het 'boek der generaties', bedoeld om bij een volk de herinnering aan de voorouders levend te houden en ze weer te verbinden met de kosmische krachten en de generaties van de goden. Schepping van de wereld, schepping van de mens, schepping van het volk, dat is het doel van de kosmogonieën. G. Naddaf² heeft duidelijk aangetoond dat de eerste Griekse denkers, hoewel ze dit mythische verhaal vervangen door een rationele verklaring van de wereld, toch het driedelige schema behouden dat structuur gaf aan de mythische kosmogonieën. Ze bieden een theorie aan van de oorsprong van de wereld, de mens en de stadstaat. Die theorie is rationeel omdat ze de wereld niet probeert te verklaren door een strijd tussen de elementen maar door een strijd tussen 'fysieke' werkelijkheden en het overwicht van de ene op de andere. Deze radicale verandering laat zich trouwens samenvatten in het Griekse woord *phusis*, dat oorspronkelijk zowel het begin en de ontwikkeling betekende, als het resultaat van het proces waardoor iets gevormd wordt. Het doel van hun intellectuele stap, een stap die zij onderzoek³ noemen, *historia*, is de universele *phusis*.

In heel de Griekse filosofische traditie zullen de rationele theorieën door dit oorspronkelijke kosmogonische schema worden beïnvloed. Ik zal hier slechts het voorbeeld geven van Plato die, in de serie dialogen getiteld *Timaeus*, *Critias* en *Hermocrates* (die eerst werden geschreven, maar door de *Wetten* verdrongen zullen worden), op zijn beurt een grote verhandeling wilde schrijven over de *phusis* in zijn volle omvang, van het ontstaan van de wereld en de mens tot het ontstaan van Athene. Ook hier treffen we weer een 'boek der generaties' aan, dat de Atheners terugvoert naar de herinnering aan hun oorsprong en hun voorouders en hen wortelt in de universele orde en de scheppingsdaad van de scheppende God. Plato verbergt dat trouwens niet: in *Timaeus* brengt hij een fabel naar voren die hij zelf waarschijnlijk noemt, door het introduceren van de mythische figuur van de Demiurg die, kijkend naar het eeuwige Model dat gevormd wordt door de Ideeën,⁴ de wereld voortbrengt. In Boek x van de *Wetten* stelt Plato zich niet meer tevreden met het aanvoeren van een mythisch verhaal, hij wil zijn kosmogonie baseren op een rigoureuze bewijsvoering die steunt op argumenten die door allen aanvaard worden. In deze rationele poging komt Plato uitdrukkelijk terug op het begrip *phusis*, dat door de eerste Griekse denkers was

voorgesteld als ‘natuurlijk proces’, door van zijn kant de nadruk te leggen op het originele, primordiale karakter van dit proces. Maar primordiaal en origineel is voor Plato⁵ de beweging en het proces dat zichzelf voortbrengt en zichzelf aandrijft, dat wil zeggen de ziel. Het evolutionistische schema maakt plaats voor het creationistische schema: het universum ontstaat niet meer uit het automatisme van de *phusis*, maar uit de rationaliteit van de ziel, en de ziel als aan alles voorafgaand oerprincipe identificeert zich aldus met de *phusis*.

DE PAIDEIA

We kunnen ook spreken van filosofie vóór de filosofie naar aanleiding van een andere richting van het presocratische Griekse denken, namelijk de praktijken en de theorieën die betrekking hebben op een fundamenteel streven van de Griekse mentaliteit, de wens om te vormen en op te voeden,⁶ de zorg om wat de Grieken de *paideia* noemen.⁷ Al in de vroegste tijden van het Homerische Griekenland is de opvoeding van jonge mensen de grote zorg van de adel, van hen die *aretè* bezitten, dat wil zeggen de door adeldom verkregen voortreffelijkheid, die later bij de filosofen ‘deugd’ wordt genoemd, dat wil zeggen de verhevenheid van de ziel.⁸ We kunnen ons een voorstelling maken van deze aristocratische opvoeding dankzij de gedichten van Theognis, die een verzameling morele voorschriften zijn.⁹ Die opvoeding wordt gegeven door volwassenen, binnen de eigen sociale groep. Men oefent zich in het verkrijgen van de eigenschappen lichaamskracht, moed, plichtsgevoel en eergevoel, die bij krijgers horen en die zijn gepersonifieerd in de grote goddelijke voorouders die men als voorbeeld neemt. Vanaf de vijfde eeuw, met de bloei van de democratie, zien we bij de steden hetzelfde streven om hun toekomstige burgers te vormen door lichamelijke oefening, gymnastiek, muziek en geestelijke oefening. Maar de democratie veroorzaakt strijd om de macht: het volk moet overtuigd worden, het moet aanzet worden tot bepaalde beslissingen in de volksvergadering. Als je een volksleider wilt worden, is taalbeheersing dus een vereiste. Op die behoefte zal de sofistieke beweging inspelen.

Met de bloei van de Atheense democratie in de vijfde eeuw begint de intellectuele activiteit, die verspreid was over de Griekse koloniën van Ionië, Klein-Azië en Zuid-Italië, zich te concentreren in Athene. Denkers, leraren en geleerden komen in deze stad samen en introduceren denkwijzen die tot dan toe nauwelijks bekend zijn en die meer of minder goed ontvangen worden. Het feit bijvoorbeeld dat Anaxagoras,¹⁰ die uit Ionië kwam, beschuldigd werd van atheïsme en in ballingschap moest, wijst erop dat de kritische mentaliteit die zich in de Griekse koloniën van Klein-Azië ontwikkeld had, voor de Atheners onaanvaardbaar was. Ook de vermaarde sofisten van de vijfde eeuw zijn vaak vreemdelingen. Protagoras en Prodicus komen uit Ionië, Gorgias uit Zuid-Italië. De denkrichting die zij vertegenwoordigen, laat zich tegelijkertijd aanzien als een voortzetting van en als een breuk met hetgeen eraan voorafging. Een voortzetting voorzover de methode van argumenteren van Parmenides, Zeno van Elea of Melissus terug te vinden is in de sofistieke paradoxen; voortzetting ook voorzover de sofisten ernaar streven om alle wetenschappelijke en historische kennis bijeen te brengen die door de denkers vóór hen verzameld is. Maar ook een breuk, omdat ze enerzijds deze bestaande kennis onderwerpen aan een radicale kritiek door, ieder op zijn eigen manier, de nadruk te leggen op het conflict dat de natuur (*phusis*) en de menselijke conventies (*nomoi*) tegenover elkaar stelt en omdat anderzijds hun activiteit heel speciaal gericht is op de vorming van de jeugd met het oog op hun welslagen in het politieke leven. Hun onderwijs voorziet in een behoefte. De bloei van de democratie vereist dat de burgers, vooral degenen die aan de macht willen komen, een perfecte taalbeheersing hebben. Tot dan toe waren de jongemannen opgeleid tot voortreffelijkheid, tot de *aretè*, door de *sunousia*, het verkeren in de wereld der volwassenen,¹¹ zonder specialisaties. De sofisten daarentegen komen op het idee van de opvoeding in een kunstmatig milieu, die een van de kenmerken zal blijven van onze beschaving.¹² Het zijn beroepsonderwijzers, vóór alles pedagogen, hoewel we de opmerkelijke originaliteit van een Protagoras, een Gorgias of een Antiphon moeten erkennen. In ruil voor een salaris onderwijzen ze hun leerlingen methodes om hun toehoorders te overtuigen en met even grote vaardigheid zowel het voor als het te-

gen van iets te verdedigen (antilogie). Plato en Aristoteles verwijten hun dat ze handelaars in kennis zijn, zowel grossiers als detaillisten.¹³ Ze onderwijzen trouwens niet alleen de techniek van een betoog dat overtuigt, maar alles wat kan dienen om het hoogstaande standpunt te bereiken dat het publiek altijd verleidt, dat wil zeggen de algemene cultuur, en dat betreft zowel wetenschap, geometrie en astronomie als geschiedenis, sociologie en de theorie van het recht. Ze stichten geen permanente scholen, maar geven tegen betaling colleges, en om het publiek te bereiken verzorgen ze hun eigen publiciteit door het geven van openbare lezingen, waarin ze hun kennis en vaardigheid etaleren. Het zijn reizende leraren die niet alleen Athene, maar ook andere steden van hun technisch kunnen laten profiteren.

Zo kan de *aretè*, de voortreffelijkheid, ditmaal gezien als vaardigheid die het mogelijk moet maken om een rol te spelen in de stadstaat, het doel zijn van een leertijd als de persoon die het leert daarvoor aanleg heeft en genoeg oefent.